

Zoltán Fónagy

Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. Egy orientális tartomány nyugatosítása a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek tükrében

„Ezeknek az embereknek, akik itt születtek és itt nevelkedtek, Törökországnak ebben az eldugott sarkában, még sohasem volt alkalmuk arra, hogy egy nagyhatalom igazi, erős és jól megszervezett katonaságát láthassák. ... Most először jelent meg életükben egy győzelmes, tündöklő és önmagában biztos császárság igazi ereje és rendje. ... A díszbe öltözött huszárok és vadászok minden gombja, minden lószerszáma mögül egy nagy és erős háttér, egy másik világ ereje, rendje és jóléte tűnt elénk már az első pillantásra. Meglepetésük nagy, benyomásuk mély volt.”¹

„A nyugatról érkező, aki Bosznia és Hercegovina helyenként varázslatos hegyvidékét beutazza, csodálkozással tapasztalja, hogy egy keleti világba került. ... Ez a terület négyszáztizenöt éven át, mintegy tizennégy nemzedék egy keleti faj közvetítésével nyerte fogalmait vallásról és államról, jóról és rosszról, enyémről és tiedről, röviden: tizennégy generáció itatódott át török-mohamedán világnézettel, amely hatás nem csak a vezető társadalmi osztály öltözetére és a külső megjelenésére nyomta rá bélyegét, hanem a néplélek gyökeréig lehatolt.”²

Két világ találkozása két látószögben... A találkozás, amely Bosznia és Hercegovina 1878-as osztrák-magyar megszállásának a következményeként valósult meg.

Az okkupáció következményei közül a politikatörténet-központú történetírás azt szokta kiemelni, hogy a monarchia Európa egyik puszkaporos hordójának jutott birtokába. (Jelképesnek tekinthetjük, hogy 1914-ben itt kerül sor a világháború kirobbanásához okot vagy ürügyet szolgáltató merényletre.) Tanulmányunkban – bár nem hagyhatjuk figyelmen kívül a politikai erőter szerepét sem – mi a találkozás mozzanatára összpontosítunk. Kényszerűen egyoldalúak leszünk: azt vizsgáljuk, miként érzékelt és értelmezte, illetve hogyan kezelte a két, egymás számára idegen világ találkozását az egyik résztvevő. Forrásaink meghatározzák látószögünket: túlnyomórészt a modern nyugati világlátást és értékrendet képviselő birodalom politikai és közigazgatási szervei által előállított levéltári és nyomtatott dokumentumok alapján igyekeztünk rekonstruálni a gyökeresen másnak, idegennek tartott orientális világról alkotott képet, illetve az ahhoz való viszonyulást. Forrásaink között fontos helyet foglalnak el a monarchia közös minisztertanácsának jegyzőkönyvei, amelyek az okkupációt követő években keletkeztek, s melyek rögzítették a politikai-igazgatási elit legfelső szintjének pillantását erre a másik világra.

---

¹ Ivo Andrić: Híd a Drinán. Ford. Csuka Zoltán. Európa, Budapest, 1982. 193.

² Die Lage der Mohammedaner in Bosnien. Von einem Ungar. Holzhausen, Wien, 1900. 3.

Az okkupáció politikai háttere

Mielőtt tanulmányunk tulajdonképpeni tárgyára térnénk, röviden foglalkoznunk kell Bosznia-Hercegovina megszállásának, illetve birtoklásának bel- és külpolitikai összefüggéseivel. Az idegen társadalmi struktúrákkal és kulturális gyakorlatokkal szembeni tolerancia a hatalom részéről, amely a gyarmatosítás korában szokatlannak számított, jórészt ezekben az összefüggésekben leli ugyanis magyarázatát.

A nemzetközi jogi felhatalmazást adó berlini szerződés 25. cikkelye szűkszavúan „Bosznia és Hercegovina megszállásával és igazgatásával” bízta meg az Osztrák-Magyar Monarchiát. A nagyhatalmak kongresszusa a megbízatást a nyilvánosságnak szánt kommunikációban kizárólag „humanisztikus beavatkozásnak” tekintette: elsősorban a keresztény alattvalók védelme érdekében adták a felhatalmazást az évek óta tomboló erőszak felszámolására, a társadalmi rend helyreállítására. A szomszédos országban zajló polgárháború nemcsak rendvédelmi szempontból jelentett veszélyt a Monarchia számára, a keresztény lakosság menekült tömegeiről való gondoskodás pénzügyileg is terhelte.

A Délkelet-Európából kiszoruló oszmán birodalom nyugat-balkáni tartományainak megszerzését azonban elsősorban hatalmi-politikai és stratégiai megfontolások motiválták. Az okkupáció közvetlen célja a teljes függetlenségét frissen elnyert Szerbia terjeszkedésének, egy nagy délszláv állam létrejöttének megakadályozása volt. Közvetve – az egész berlini kongresszus hátterében ez állt – az orosz birodalom befolyási övezetének „aránytalan” növekedését volt hivatott ellensúlyozni az osztrák-magyar expanzió. (Noha a nyilvános diskurzusban ekkor már nem illett a dinasztikus hatalmpolitikai alkuk érvrendszerét használni, maga a lépés valójában beleillett a korábbi korok diplomáciai gondolkodásába, amely területeket és népeket uralkodók magánbirtokaként vett el, engedett át vagy cserélt el.) Ugyanakkor a béketeremtés valóban nem pusztán ürügy volt: az oszmán államhatalom tényleg képtelennek bizonyult az erőszak megfékezésére a periférián fekvő tartományában, és Szerbiának sem sikerült – a négy éve tartó keresztény felkelés ellenére – realizálnia azt az opciót, hogy bekebelezze a szomszédos tartományt, amelyben a szerbek relatív többséget képviseltek.

Hogy a kongresszus csak az ideiglenes – bár határidő nélküli – megszállást és nem a nemzetközi szempontból befejezettnek, teljesnek számító annexiót engedélyezte, feltehetően az osztrák-magyar külügyminiszternek, Andrássy Gyulának a kérése volt. Mind a magyar, mind az osztrák politikai elit ellenérzéssel fogadta ugyanis a dualizmus két nyertes nemzetével szemben „ellenséges elemek”, azaz a szláv népesség gyarapodását a birodalomban. A „megszállás és igazgatás” – határidő nélkül is – könnyebben lenyelhető volt

a török birodalom számára is, amelynek beleegyezése fontos volt az akció legitimálása és egyszerű lebonyolítása szempontjából, mint a teljes impériumváltás. Az okkupáció végrehajtása után, 1879. április 21-én Konstantinápolyban a két érintett aláírt konvenció elméletben érvényben hagyta a szultán szuverenitását. A gyakorlatban azonban a megszálló hatalom néhány év alatt birtokba vette az állami szuverenitás minden fontos területét. 1879 végén betagolták a két tartományt a közös vámterületbe, kiterjesztették az állami monopóliumok és a fogyasztási adók monarchia-beli rendszerét, bevezették pénzt stb. 1880-ban lakóinak – a formális állampolgárság megadása nélkül – egyenlő jogállást biztosítottak a Monarchia állampolgáraival. Az általános hadkötelezettség 1882-es bevezetésével tulajdonképpen befejezettek tekinthető a szuverenitás tényleges kiterjesztésének folyamata. A hadkötelezettség bevezetése nyomán kirobbant hercegovinai felkelés hatására foglalkozott a közös minisztertanács a megszállt tartományok államjogi helyzetének végleges rendezésével, ami csakis az annexió lehetett. Ennek azonban kül- és belpolitikai előfeltételei voltak. Kálnoky külügyminiszter szerint a bekebelezés nem lehet egyoldalú lépés, az csak Törökország beleegyezésével történhet. Ezt a beleegyezést azonban nem lehet az erő pozíciójából kicsikarni, már csak azért is „tekintettel kell lenni a szultán érzékenységre, ... mert a mohamedánok eddigi nyugodt magatartásában a szultán korrekt eljárásának és ráhatásának” jelentős szerepe volt. A diplomáciai feladatnál is bonyolultabbnak ígérkezett az államjogi rendezés másik feladata: megegyezésre jutni a monarchia három hatalmi centrumának, milyen módon illesszék be Boszniát és Hercegovinát a dualista monarchia szerkezetébe? (Legesélyesebbnek az ideiglenes állapot prolongálása, azaz a közös kormányzat alatt hagyása tűnt, de elvi lehetőségként felmerült a felosztása is a két birodalomfél között.)³ Kállay Béninek az ugyanebben az időben keletkezett emlékirata szintén szükségszerű és közeli eseményként számolt az annexióval, mint a rendezett állapotok fő feltételével. A befejezett tények megszüntetnék a boszniai népcsoportok „kifelé gravitálását“, szilárdabb alapot biztosítanának egy európai értelemben vett jogállam építéséhez, és kihúzná a talajt a tartományok feladásának gondolata alól is. „Ezért az annexiót nem pusztán politikánk elméleti céljaként kell felfognunk, hanem ténylegesen keresztül is kell azt vinnünk, amilyen hamar csak lehet.”⁴ Mint ismeretes, erre csak negyed század múlva került sor.

---

³ Nr. 55. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 12. April 1882

⁴ Denkschrift Kállays über die Administration in Bosnien und der Herzegowina. Beilage des Gemeinsamer Ministerrat Nr. 58., Wien, 3. Juni 1882

A megszállás egyik jogi legitimációját jelentő konstantinápolyi konvencióban tett vállalásokat viszont – a legfontosabb ezek közül a mohamedánok szabad vallásgyakorlatának, illetve tulajdonának biztosítása – a kormányzati kommunikáció továbbra is szívesen használta érvként vagy ürügyként bizonyos modernizációs lépések elmaradásának indoklására, mindenekelőtt az agrárkérdés megoldatlansága kapcsán.

A gazdasági-társadalmi modernizáció egyes lépéseinek mérlegelésekor tehát egy ellentmondásos politikai erőtér tényezőire kellett tekintettel lenni. A dinasztikus szempont, a nagyhatalmi státuszhoz való ragaszkodás, valamint a külpolitikai és katonai stratégiai megfontolások miatt Bosznia feladása szóba se kerülhetett – ezt axiómaként kezelte az uralkodó, a közös minisztériumok, illetve a hadvezetés által alkotott birodalmi hatalmi központ. Ha Ausztria-Magyarország az megszállást feladná, a két tartományból szláv és ellenséges állam válna – jelentette ki mint politikai közhelyet Kálnoky külügyminiszter az 1882-es hercegovinai felkelés idején.⁵ A balkáni expanzió társadalmi támogatottsága azonban nemcsak az aktuális bonyodalom és teher miatt, hanem általában is gyenge volt a birodalom mindkét felében. Mind a politikai elit jó része, mind a szélesebb közvélemény idegenkedéssel, sőt ellenérzéssel viseltetett iránta. A közös minisztertanácsban a népképviselői legitimitációt megtestesítő magyar és osztrák miniszterelnökök elsőrangú szempontja volt bármilyen, Boszniával kapcsolatos tervezett lépés mérlegelése során, hogy az járhat-e olyan következményekkel, amely országában politikai (parlamenti vagy sajtó-) vitákra adhatna alkalmat. Különösen kényesnek számítottak a közjogi struktúrát érintő, illetve a pénzügyi konzekvenciákkal járó lépések.

Irányelvnek tekintette a kormányzat, hogy a tartomány igazgatását és modernizációját lehetőleg kizárólag saját forrásaiból finanszírozzák. A Monarchia, illetve államai elvileg csak a megszállás katonai költségeit állták, illetve „rendkívüli időszakokban” tarthattak igényt a dualista állam támogatására.⁶ Az okkupációt követő években ilyen rendkívüli kiadások voltak a megszálló katonaság elhelyezésének, a közös vámterület létrehozásának, illetve a kataszteri felmérésnek a költségei.⁷ Mind a magyar, mind az osztrák miniszterelnök általában visszafogni igyekezett a tartományt igazgató apparátus modernizációs kezdeményezéseinek lendületét, hogy minél ritkábban fordulhasson elő olyan szükséghelyzet, amikor a monarchia két államának pénzügyi támogatást kell nyújtania a tartomány igazgatásához. Amikor a

---

⁵ Nr. 55. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 12. April 1882

⁶ Nr. 58. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 3. Juni 1882

⁷ Nr. 11. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 14. Jänner 1880

tartományi kormányzat vezetői – a katonai érdekeket – hangsúlyozva pénzt kértek a közlekedési, hírközlési infrastruktúra alapjainak kiépítéséhez, Taaffe osztrák miniszterelnök azzal intette őket türelemre, hogy az ilyen beruházások elhalasztása elegendő forrás híján a Monarchia régi országaiban is állandó gyakorlat. ⁸ Az osztrák, és még inkább a magyar kormány ellenállása a megszállt tartomány modernizációjának finanszírozásában való részvétellel szemben az egyik póluson, a közös minisztériumok, illetve az alájuk tartozó tartományi kormányzat felzárkóztató kezdeményezései a másikon – a feloldhatatlan ellentmondás újra és újra felszínre került a közös minisztertanács ülésein, ha Bosznia ügyei kerültek napirendre.⁹

Abban az emlékiratban, amelyben Kállay 1882. tavaszán – mielőtt közös pénzügyminiszterré kinevezve bő két évtizedre a Bosznia-politika első számú alakítója lett – világosan megrajzolta az érdekellentétek térképét. „A közvéleménnyel és a képviseleti testületekkel szemben a boszniai kérdés fő nehézsége a költségek ügye. Ha a képviseleti testületek egyszer arra a meggyőződésre jutnak, hogy a jelentős kiadások ellenére, amelyet a felkelés szükségessé tett, Bosznia és Hercegovina birtoklása beláthatatlan ideig évi 10-12 millióba kerül, akkor fennáll annak a veszélye, hogy az egyszer már megpendített eszme, Bosznia és Hercegovina feladása, mindinkább teret nyer, és végül, a kormányok minden ellenkező erőfeszítése dacára, a kért hitelek megtagadásában realizálódik. Mivel a megszállt tartományok feladása a Monarchia számára nagy szerencsétlenség lenne, ennek a lehetőségére nem is szabad gondolnunk, tehát ebből a helyzetből a kormányok és a parlamentek közti, súlyos következményekkel járó konfliktus keletkezne. A kormányzat fő törekvése tehát arra kell irányuljon, hogy a képviselőtestületeket meggyőzze, hogy nem kell tartaniuk az állam tartós pénzügyi túlterhelésétől vagy a költségek emelkedésétől, hanem ellenkezőleg, a boszniai hitel folyamatos és tervszerű csökkentését lehet remélni.” Ha a két parlamentet sikerül ennek a pozitív tendenciának a reális voltáról meggyőzni, akkor remélhető „végre a megbékélés az okkupáció eszméjével”.¹⁰

Arról, hogy az osztrák és a magyar kormány milyen kompetenciával rendelkezzen a Boszniát érintő ügyekben, 1879. őszén, a tartomány tartósnak szánt berendezkedésének kialakításának

---

⁸ Nr. 2. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 16. November 1879

⁹ Nr. 11. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 14. Jänner 1880; Nr. 23. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 22. Juni 1880

¹⁰ Denkschrift Kállays über die Administration in Bosnien und der Herzegowina. Beilage des Gemeinsamer Ministerrat Nr. 58., Wien, 3. Juni 1882

idején tárgyalt az uralkodó a három közös miniszterrel. A résztvevők teljesen egyetértettek a szabályozás fő irányában: ahogy az uralkodó fogalmazott, a közös minisztériumokon kívül „más tényezők felesleges beavatkozását” távol kell tartani Bosznia ügyeitől. Ha a közös kormányzat tartja magát ahhoz az irányelvhez, hogy a tartomány kiadásait a saját bevételekből kell fedezni, akkor cserébe teljes mozgásszabadsággal rendelkezik. A felvilágosult abszolútizmus meggyőződése, miszerint a határozott atyai kormányzást fogadják el legkönnyebben az alattvalók, sejlik át a császári kijelentésen: semmi sem nehezítené meg jobban az igazgatás tekintélyének megszilárdítását a tartományban, mint ha függő viszonyban lenne a két országos minisztériumtól.

A két állam csak a közös ügyeket illető jogosítványain keresztül rendelkezhet befolyással Bosznia kormányzatára, ami azonban semmiképpen nem jelentheti a konkrét kormányzati cselekményekben való közvetlen részvételt. A császár szerint az egyetlen kivétel, amikor elképzelhető, hogy a két kormány, illetve a delegációk, sőt, a két törvényhozás némi befolyást gyakoroljon Bosznia belső ügyeire, ha pénzügyi támogatást kérnek a két birodalomfélől. „Ilyen esetben lehetséges, hogy a kért összeg megadása alkalmával bizonyos, Boszniát érintő intézkedéseket kívánnak. Ez azonban semmi esetre sem vezethet oda, hogy a delegációk vagy a törvényhozások valamiféle törvényalkotási kompetenciára vagy a költségvetés jóváhagyásának jogára tarthatnának igényt. Csak ahhoz van joguk, hogy miután megkapták a kívánt felvilágosításokat, szavazzanak a kért hitelről; kifejezhetik kívánságaikat Bosznia adminisztrációját illetően, de ezen kívánságok teljesítése a közös kormányzat dolga marad. Ebből az okból nem hozhatnak határozatot a delegációk Bosznia költségvetéséről sem, amelyet a koronának kellene szentesítenie, és ezért nem lehet előterjesztésként átadni a jelenleg kidolgozás alatt álló költségvetést sem a delegációnak.”¹¹

A kormányzat az okkupációt követő években, évtizedben minden, a hagyományos életviszonyokba történő beavatkozása előtt aggódó óvatossággal mérlegelte az egyes boszniai vallási vagy társadalmi csoportok várható reakcióit. A megszálló birodalom méreteihez és erőforrásaihoz képest jelentéktelen „ellenfél” érdekeit, sőt még érzelmeit is a korban szokatlanul méltányosan kezelték. (Szembetűnő például a különbség azzal az érzéketlenségre és kíméletlenségre gondolunk, amivel az 1850-es években a Bach-rendszer hajtotta végre a modernizációs intézkedéseket Magyarországon.) Az óvatosság egyik forrását a modern bürokrácia vezető tisztségviselőinek bosnyák-képében látjuk: az ő se. Az szemük előtt a távoli tartomány lakói a személytelen államhatalommal szembeni engedelmességre, az agresszió

---

¹¹ Nr. 3. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 26. November 1879

elfojtására vagy szublimálására alig szocializált vad ösztönlényekként jelentek meg. „Civilizálásuk” kulcskérdésének az erőszakpotenciál csökkentését, az erőszak alkalmazásának a hétköznapi gyakorlatból való kivezetését tekintették, ezért – hiába rendelkeztek mérhetetlen erőfölénnyel – elsőrendű szempont volt az arra alkalmas terem^{het}ő szituációk megelőzése. Az állami dohánymonopólium bevezetésének kapcsán például az uralkodó, a külügyminiszter és a pénzügyminiszter egybehangzóan fejezte ki aggodalmát, hogy a „háztáji” termelésre vonatkozó, a monarchiában általánosan érvényes szabályozást a boszniai népesség – „amelynek ügyis oly sok újhoz kell hozzászoknia” – nyomasztónak, „vegzásásnak” találhatná, és „nyugtalanságra adna okot”. A szigorú szabályok érvényesítéséből származó kincstári bevételek jelentősége pedig össze sem vethető a lehetséges politikai hátrányokkal.¹²

A 19. század vége felé, az alkotmányos parlamentarizmus, illetve a nemzetállami fejlődés korában már egyébként sem lehetett elképzelni hosszú távú politikai stabilitást állampolgári lojalitás nélkül. Bosznia biztonságos birtoklása tehát megkövetelte, hogy az ott élők támogassák, de legalábbis elfogadják a Monarchiához tartozást. A nélkülözhetetlen lojalitás biztosítását szolgálta a Kállay Béni nevéhez köthető törekvés egy integrális boszniai nemzettudat kialakítására. A két keresztény közösségnek azonban tartományon kívüli orientációs pontjai voltak. Igaz, a katolikus horvátok anyaországa is a birodalom része volt, de az ő súlyuk kicsi volt ahhoz, hogy Horvátország megnyugvást hozó kereteket jelenthessen. A legnagyobb létszámú ortodox szerbek pedig egyenesen a Monarchián kívülre, a függetlenné vált Szerbia felé gravitáltak, így rájuk destabilizáló tényezőként tekintettek. Már Kállay pénzügyminiszter-elődje is, Szlávy az 1882-es hercegovinai felkelés kapcsán – amelyet külső szerb agitátorok művének tekintett – evidenciaként jelentette ki, hogy „az ortodox elem soha nem fog jóindulattal viseltetni a monarchia iránt”. Amennyiben mégis rájuk – mint legnagyobb létszámú vallási közösségre – akar támaszkodni a kormányzat, vállalnia kell az agrárkérdés radikális megoldását, ami a mohamedánokat kivándorlásra bírná és az egész tartományt az ortodoxok kezére adná. Ezt az alternatívát azonban teljesen elhibázottnak tartotta volna¹³

A versengő és erősödő, kizárólagosságra törekvő szerb és horvát etnikai nacionalizmusokkal szemben Kállay a muzulmán arisztokráciára, illetve a hivatalnoki karra alapozva törekedett a konfesszionális identitásokat felülíró tartományi patriotizmus kialakítására. (Ismét csak elődjével összhangban, aki szintén tulajdonjoguk megvédésének biztosításával kívánta őket megnyerni.¹⁴) Kállay a muzulmán arisztokráciát azért is tartotta a lehetséges boszniai nemzettudat bázisának, mert ők birtokolták a legfontosabb erőforrást, a földbirtokokat, és ők rendelkeztek a társadalmi vezető szerephez szükséges műveltséggel, illetve uralkodási

---

¹² Nr. 7. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 12. Dezember 1879

¹³ Nr. 55. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 12. April 1882

¹⁴ Nr. 55. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 12. April 1882

tapasztalattal, valamint a vezetésre hivatottság tudatával. A felülről történő nemzetteremtés eszközei, így az államiság szimbólumainak (zászló, címer) megalkotása, a Bosznia-történeti kutatások ösztönzése tudományos intézmények, múzeum és szakfolyóiratok létrehozásával, a dialektusok fölötti „bosnyák nyelv” kanonizálása szerény sikerrel járt. A századforduló körül Kállaynak konstatálnia kellett, hogy a boszniai közösségek nem az integrálódás, hanem a felekezeti elkülönülés felé haladnak.

A sokféleség hagyománya és a homogenizáló modernizáció

A Habsburgok jogara alatt az évszázadok folyamán etnikai, nyelvi és vallási szempontból igen heterogén, szélsőségesen eltérő gazdasági fejlettséggel és társadalmi struktúrával rendelkező tartományok konglomerátuma gyűlt össze. Bár a dinasztia, illetve a hatalmi elit és az igazgatási apparátus hatalmas tapasztalatot halmozott fel e heterogenitás kezelése során, a helyzet állandó dinamikát kölcsönzött a bonyolult államszerkezetnek. A gazdasági fejlettség mutatói alapján egyes tartományokat akár több évszázadnyi különbség választott el egymástól (Lombardiát Bukovinától vagy Galíciától, de akár Erdélytől is). Egyes tartományokat, sőt városokat belső vámhatárok is elkülönítettek a többi területtől. Tovább fokozták a viszonyok kuszaságát az egyes tartományok jogállásának különbségei. Némely részeknél hiányzott az összetartozás tudatát erősítő közös múlt is, hiszen csak a 18. században, dinasztikus osztozkodás révén kerültek Habsburg-birtokba. (Lombardia 1714-ben, Galícia 1772-ben és 1795-ben, Bukovina 1775-ben).

A rendiség fény-, illetve kései korszakában számos esetben keletkezett feszültség, sőt nyílt konfliktus az autonómiájukhoz ragaszkodó részek, illetve a hatalomkoncentrációra törekvő birodalmi központ között. Új korszak kezdetét jelentették ezen konfliktusok sorozatában a felvilágosult abszolutizmus évtizedei, mindenekelőtt II. József uralkodása. Ekkor már nem pusztán a hatalom koncentrációja volt a birodalmi központ célja, hanem a sokféle hagyományt őrző országok és tartományok – a nemzetállamok későbbi fejlődésének perspektívájából nézve valójában nagyon szerény szintű – homogenizációjára is kísérlet történt. A különféle időpontokban, különféle jogcímenek megszerzett országokból és tartományokból álló konglomerátum ugyanis a nemzetállami berendezkedés felé haladó Európában egyre inkább anakronisztikus különlegességnek számított. A „multikulturalitásra”, az etnikai-nyelvi és vallási sokszínűségekre – pontosan egy tucatnyi nyelvet beszéltek a nagyobb lélekszámú etnikumok – a nemzeti ébredés korában elsősorban nem kulturális értéként, hanem a törekenység jeleként tekintettek.

A homogenizáló kísérlet azonban a reformer uralkodó halálával félbeszakadt, s a 19. század közepéig tartó időszakot alapvetően a status quo őrzése jellemezte. Az időközben felhalmozódott gazdasági és társadalmi modernizációs potenciálra is támaszkodva a birodalom 1848-49-es krízise után a neoabszolútizmus kormányzata kísérlete meg újra az egységes struktúrával rendelkező, nemzetek feletti, centralizált állam létrehozását. A történeti-jogi legitimitációt és az előző évtizedekben zajlott nemzetalkotási folyamatok következményeit egyaránt negligáló politikáról azonban jó másfél évtized alatt bebizonyosodott, hogy nem alkalmas arra, hogy a birodalom megőrizze versenyképességét az európai nagyhatalmak között.

1867. után gyökeresen átrendezett államjogi keretek között, alkotmányos alapokon, immár nem dinasztikus legitimitációval és erőszakkal, hanem a „korszellem” követelményeinek engedve valósult meg a politikai intézményrendszer azonos elvi alapokon történő berendezése a kettős monarchiában. Ennek során a nyugat-európai alkotmányos parlamentarizmusok mintáját követték, létrehozva egy szakszerű, államigazgatási rendszert is.

A század első felében kezdődött és a század vége felé felgyorsult ütemű gazdasági és társadalmi modernizáció körülményei között – tényezői közül témánk szempontjából a közlekedési és kommunikációs infrastruktúra kiépülését, az industrializációt, az urbanizációt, illetve a népoktatás tömegessé válását emelnénk ki – a politikai hatalom direkt beavatkozása nélkül is elindult egy közeledés a birodalom heterogén alkotórészeinek társadalmi szerkezetében, anyagi és szellemi civilizációjában. Természetesen ennek a homogenizációnak a mértéke a mai globális uniformizálódás perspektívájából nézve meglehetősen szerénynek tűnik, ám az akkor élt generációk egyik legfontosabb korélményükként élték meg az anyagi és szellemi civilizáció egységesülését. Ugyanakkor az egyre szélesedő mobilitásba bekapcsolódó kortársak számára a sokféleség – a nyelv, a vallás vagy a szokások terén éppúgy, mint az anyagi kultúra: lakás, öltözködés, étkezés terén – magától értetődőnek számított a birodalom határain belül is, különösen ha elhagyták a modernizáció városi szigeteit.

Ezeknek a történelmi előzményeknek az ismeretében az Osztrák-Magyar Monarchia tulajdonképpen rutinszerű feladat előtt állt, amikor a nagyhatalmak berlini kongresszusa 1878-ben a nyugat-balkáni oszmán tartományokat, Boszniát és Hercegovinát igazgatása alá helyezte. Az arányok miatt sem tűnt jelentősnek a kihívás: okkupáció révén a 620 ezer négyzetkilométer területű és 36 milliós lakosságú kettős monarchia 51 000 négyzetkilométerrel, illetve 1,15 millió fővel gyarapodott.

Az államigazgatás szerveiben keletkezett forrásokban és a korabeli nyilvános diskurzusban mégis különleges kihívásként jelenik meg a következetesen kettős néven emlegetett,

valójában egységként kezelt terület beillesztése a Monarchiába. A kihívás egyediségét a tartomány két sajátosságában: társadalmi-gazdasági viszonyainak *archaikus*, illetve *orientális* jellegében jelölték meg.

Archaikus és orientális

Szórványosan a 19. század korábbi évtizedeiből is fellelhetők ugyan – főleg német nyelvű – Boszniáról szóló „nép- és országismertetések”, útleírások, ám a földrajzilag közeli, kulturálisan egzotikusan idegen tartományok iránti nyugati érdeklődés igazán az okkupációtól kezdve vált intenzívebbé. Az ismertetések és útikönyvek perspektívája, amelyeket a tartományt katonaként, hivatali feladattal összefüggésben, tudományos motivációból vagy az íráshoz alapanyagot gyűjtő „hivatásos utazóként” bejáró szerzők közzétettek, kivétel nélkül megfelel annak a definíciónak, amelyet Edward W. Said klasszikussá vált művében az az *orientalizmusról* adott. A 18-19. században született paradigma egyik legfontosabb sajátossága, hogy az európai ember a „kelet világát olyan helyszínnek látja, amely igényli a Nyugat figyelmét, melynek szüksége van a nyugatiak rekonstrukciós erőfeszítéseire, megváltó missziójára”.

Az okkupáció-kori boszniai állapotok, lényegében a „civilizáción-kívüliség” leírásainak sajátossága, hogy abban nehezen különválaszthatóan keverednek a hosszú távon ható tényezők – az oszmán hódítás miatt a terület évszázadokra kiszakadt a nyugati típusú fejlődésből – és a közelmúlt eseményeinek, a szociális indíttatású, de vallási elemekkel átszótt polgárháborús eseménysornak a társadalmi kötelékeket szétbomlasztó következményei.

Az okkupáció előtti Bosznia viszonyait August Fournier bécsi professzor „félbarbár állapotok”-ként jellemezte. Földrajzilag közlelől, ám kulturális tekintetben a „másik partról”, a katolikus mediterráneumból nézve az oszmán tartományban a társadalmi fegyelmezés kötelékei teljesen megszűntek, „törvények és szabályok nélküli fanatikus vad hordák” uralták – olvasható a zari kereskedelmi- és iparkamara memorandumában. A modern bürokratikus állam szakszerű igazgatásának magaslatáról a „civilizáció előttiség” állapota leginkább az uralom személytelen formáinak hiányával érzékeltethető: a „szinte jogrend nélküli állapotban” a „hatósági rendeleteknek csak addig és oly mérvben engedelmeskedtek, amíg erre a lakosokat erőszakkal lehetett kényszeríteni. Engedelmességnek, jog-és törvénytiszteletnek, a hatóság tekintélyének sehol semmi nyoma nem volt” – írta a két évtizeddel korábbi állapotokról a tartományi kormányzat által jegyzett millenniumi kiállítási katalógus. Itt „rendezett és szilárdan tagolt igazgatási viszonyok soha nem léteztek” hangzott el a közös minisztertanács ülésén is.

A lesajnálóan elmaradottnak, elkorcsosultnak, civilizálatlannak bélyegzett „keletiek egy, biológiai determinizmus és a morális-politikai rosszallás legváltozatosabb megnyilvánulásaiból összetákolt keretrendszerbe passzírozták. A keletiek ily módon egy kategóriába kerültek a nyugati társadalmak azon tagjaival – az antiszociális elemekkel, az elmeháborodottakkal, a nőekkel és a szegényekkel – akiket ... a sajnálatra méltó társadalmonkívüliség érzése kötött össze”.

„A nép apraja-nagyja tele van babonás előítéletekkel és az ezen alapuló intézményeihez és szokásaihoz egész lelkével ragaszkodik” – ítélezett népismertetésében a Boszniát fiatal katonatisztként megismerő, később Balkán-szakértőként tisztelt Strausz Adolf. A Kelettel szembeni megbélyegző kijelentéseket nem feltétlenül a vallási másság miatti idegenkedés motiválta. Az okkupáció évében Bécsben megjelent, az egyszerű olvasónak szánt brosúra a keresztény népeiséget is „többnyire vad, embertelen, buta és minden bűnre és embertelen kegyetlenségekre képes” vadakként írja le, akiknek egyetlen erényeként – a primitív népek leírásának toposza! – a „naiv jóindulatú” vendégszeretetet tudja felmutatni.

A morális jellegű ítéletek visszatérő eleme az előrelátásra, tervezésre való képesség hiánya. A „civilizált” ember egyik fontos megkülönböztető jegye ugyanis a „vadakkal” szemben, hogy távolabbi céljaiért és hosszú távú érdekeiért képes lemondani az azonnali szükséglet-kielégítésről. A boszniaiak ezzel szemben „a hottentottákhoz hasonlatosak, és mihelyt valamilyen ünnepi alkalom kínálkozik, egy hét alatt elpazarolják mindazt, amiből sok hónapig élhetnének” – jellemzi a „primitív” mentalitást a fent említett röpirat. „A paraszt gazdálkodásánál az egyetlen irányelv a szükségleteknek pillanatnyi s lehetőleg fáradtság nélküli kielégítése volt” – fogalmazza meg a piaccgazdaságon kívüli társadalmakkal szemben visszatérő morális elmarasztalást a lustaságról a modern birodalmat bemutató reprezentatív összefoglaló a századelőn.

A leírások jól beilleszthetők a kor egyik legnagyobb hatású tudományos paradigmájának, az evolucionizmusnak a diskurzusába. Annak a centrisztikus látásmódnak a jegyében, amely a nyugati típusú társadalomfejlődést „a” haladással azonosítja, a boszniai állapotokat egyszerűen a Nyugat egy korábbi – évszázadokkal korábbi, középkori – állapotával azonosították. Ebből a perspektívából a keletiek a „végletesen mozdulatlan, terméketlen valóság megtestesítőivé, egy rosszízű időtlenség jelképévé válnak” – foglalja össze a nyugati tekintet egyik sajátosságát. „Mintha az itteni török kormányzat mintegy borszeszben conserválta volna az európai középkor egy darabját, le egész a tizenkilencedik századig, de úgy, hogy elevenen maradt. Csak az iszlám lépett a bogumil hit helyére, török jelmezek és bizonyos stambuli etiquette váltotta fel a lovagkor jelmezeit és külsőségeit, anélkül, hogy ez

változtatott volna lényegén” – fogalmazta meg az „időből kiszakadtság” élményét a tartományt hivatalos megbízással bejáró konzervatív publicista és író, Asbóth János. Az alaptétellel az életviszonyok egy-egy területére alkalmazva számos formában találkozhatunk: „A muhammedán tanügy átalán azon a fokon áll, mint állott Európa-szerte a tanítás a scholasticizmus idején” – írta Asbóth. Ugyanígy érzékelteti az idősíkok egymásra csúszását a már idézett könyvecske: „Bosznia ipara még mindig ugyanazon a nyomorúságos szinten áll, mint évszázadokkal ezelőtt.” A mezőgazdaság az okkupáció idején „a fejlődésnek körülbelül azon a fokon állt, mint a bosnyák királyok korában” – fogalmazott a század eleji országismertetés.

Az orientalizmus paradigmája azonban nem merül ki a leíró, elemző és ítéletalkotó intellektuális tevékenységben. A helyzet konstatálásának törvényszerűen gyakorlati következményekkel is kell járnia. A keleti világ gyengébb vagy fejletlenebb térségeire a nyugati közvélemény olyan vidékeként tekintett, melyek szinte kikövetelik maguknak a nyugat szerepvállalását, megtermékenyítő jelenlétét. „Kimenekíteni egy térséget a barbarizmus hálójából és visszaszerezni régi fényét; átadni a Keletnek – természetesen az ő érdekében – a modern nyugati módszereket” – az orientalizmus diskurzusában így hangzott az imperialista terjeszkedés legitimációja. Küldetéstudatában az sem ingathatta meg a nyugatot, ha gyámkodásának tárgyát „valósággal akarata ellenére kellett boldogítani”.

A megszállást bejelentő proklamáció csak humanitárius célokat jelölte meg. A császár csapatai azért vonulnak be, „véget vessenek azon bajoknak, amelyek évek óta nem csak Boszniában és Hercegovinában, de Ausztria-Magyarország határos tartományaiban is nyugtalanságot okoznak ... és a polgárháborúnak, amely ezt a szép országot pusztasággá teszi”.¹⁵ Ám a gyarmatosításból kimaradt Osztrák-Magyar Monarchia Boszniában kezdettől azt a terepet is látta, ahol megmutathatta: rendelkezik azzal a kultúrmissziós küldetéstudattal, amely a „fejlett” európai civilizáció feladatának tekintette az „elmaradott” területek, népek, kultúrák „felzárkóztatását”, és eme küldetés sikeres teljesítésével képes megerősíteni pozícióját a „művelt világ” államainak számos területen folyó versengésében. „Amikor Európa Ausztria-Magyarországot megbízta a két török tartomány megszállásával és igazgatásával, elvárta azt is, hogy azon eszközök gazdagságával, melyekkel egy magasan civilizált állam rendelkezik, kultúrát fog ott teremteni” – foglalta össze a megbízás írásba sehol nem foglalt, de a „korszellem” számára magától értetődő részét a tekintélyes kortárs osztrák történész. „Boszniában ... nálunk jóval alacsonyabb műveltségű, kezdetleges

---

¹⁵ Convention zwischen Österreich-Ungarn un der Türkei vom 21. April 1879

gazdálkodást űző nép él, melyet nekünk kell a mi fejlettebb kultúránk, szervezettebb gazdasági életünk áldásaival megajándékoznunk” – adta vissza őszinte naivitással a jellemző közvélekedést egy röpirat harminc évvel az okkupáció után (közvetve beismerve ezzel, hogy a civilizációs missziót csak bizonytalanul hosszú idő lehet majd befejezettnek tekinteni).

A vállalkozás résztvevői mintegy vizsgafeladatnak tekintették a berlini kongresszus felhatalmazását: „Ha a tartomány minden tekintetben szétzüllött állapotát tekintjük, könnyen megbocsátható aggályaink támadnak, hogy vajon sikerülni fog-e teljesen Ausztria-Magyarországnak, a civilizációt a délkeleti világrészre kiterjeszteni?” A kiinduló helyzet ismeretében már az alapvetőnek tekintett civilizációs struktúrák létrehozását is méltó, elismerést hozó feladatként kommunikálták. „A szétzüllött társadalmi rend romjain a modern viszonyoknak megfelelő, tartós közigazgatási szervezetet felállítani”, az „ország lakosságát hozzászoktatni az állami rendhez és a békés munkához... a közbiztonságot helyreállítani és tartósan biztosítani, jogrendet létrehozni mind a büntető-, mind a polgári jog területén”, a nyugati értelemben vett gazdasági élet alapvető feltételeit megteremteni – ez „vitathatatlanul olyan kolosszális feladat, amely Európa újkori történetében példa nélkül áll” – méltatta már előre a kultúrmisszió jelentőségét egy technokrata. A misszió kulcspozícióját leghosszabban birtokló Kállay Béni modellértéket is tulajdonított a kísérletnek, „amely megmutatja, mennyiben lehetséges a Kelete, illetve az Európa Keletének legkülső szélét európai eszközökkel a Nyugat kereteibe beilleszteni”.

A Monarchia civilizatorikus tevékenységét önmaga – a közvetlen vagy közvetett kormányzati kommunikációban – egyértelműen sikeresként értékelte, még ha elismerte is a modernizációs deficiteket egy-egy területen. „Egyes vidékeken oly jelentékeny haladást tapasztalunk, minőt az okkupáció nélkül ez országok tán csak századok múltán értek volna el” – írta már öt évvel a misszió kezdete után a később Balkán-szakértővé avanszált fiatal tiszt, Strausz Adolf. Ugyanő harmincöt év kultúrmisszió után már a végbizonyítványt is kiállította: a monarchia közigazgatásának hivatalnokai „alig egy emberöltő alatt herkulesi munkát végeztek ... modern államot formáltak a sötétség birodalmának e török részéből. ... Bosznia az okkupáció óta bekopogtatott helyért az európai kultúrnépek nagy családjánál és nem szabad többé azt a Kelethez sorolni. Modern ország ez ma már minden ízében” – állította a világháború előtti évben megjelent könyvében. August Fournier, a bécsi egyetem professzora már öt évvel korábban, az annexió alkalmából hasonlóan vontta meg a monarchia három évtized mérlegét: Ausztria-Magyarország „békét és rendet teremtett a két tartományban, és a szorgalmas és odaadó igazgatás a félbarbár állapotból a nyugat-európai civilizációba emelte őket... összességében a modern kultúr munka mesterművét hozta létre”.

A Monarchia boszniai civilizátori tevékenységének egykorúan igen jó nemzetközi visszhangja volt. Az eredményeket jelentős részben a tartomány igazgatását közös pénzügyminiszterként több mint két évtizeden át meghatározó Kállay Béni személyéhez kötötték. (A politikus tudatosan használta is a modern sajtó közvélemény-formáló erejét.) „A Monarchia Keletjére merészkedő újságírók elismeréssel írtak a miniszter felvilágosult politikájáról, civilizatórikus eredményeiről, az orientális viszonyok között meglepően jó közbiztonságról s a kielégítő higiéniai és közlekedési viszonyokról. Különösen az angol sajtó halmozta el dicsérettel.”

A fejletlen országban valóban viszonylag kevés befektetéssel is gyorsan lehetett látványos modernizációs sikereket lehetett felmutatni. Tekintettel az okkupáció előtti évek-évtizedek vérontásban gazdag történetére, már az is jelentős sikernek lehetett elkönyvelni, hogy – az 1882-es hercegovinai lázadást leszámítva – a monarchiának sikerült négy évtizedig nagy megrázkódtatások, fegyveres konfliktusok nélkül igazgatni a tartományt. A társadalmi béke minimumának fennmaradásában szerepet játszott a leginkább Kállay Béni nevével fémjelezhető sajátos magyar orientalizmusnak is, amely a Keletben nemcsak az idegent látta, hanem a magyarság szülőhazáját is, és – különösen 1849 óta – megértő volt a török népek kultúrája, s ezen keresztül az iszlám iránt is.

Tolerancia és gyámkodás – a muszlim modernizáció kísérlete

A modernizáció szempontjából különleges kihívást jelentett, hogy az okkupációval egy világi, alkotmányos és liberális berendezkedésű állam keretébe közel félmillió, korábban privilegizált helyzetű muzulmán került. Így a monarchia is közvetlenül érintetté vált abban a korkérdésben, „hogyan lehetséges-e, s ha igen, hogyan, a mohamedán életszemléletet a modern, feltartóztathatatlan haladás kereteibe beilleszteni úgy, hogy a mohamedán elem annak egyenrangú faktora legyen”? A kérdés a monarchia Bosznia-politikáját meghatározó Kállay Béni legszűkebb környezetéből származó, a századfordulón megjelent röpiratban olvasható. A kísérlet, hogy „a nyugat eszméit úgy ültessék el, hogy egy keleti közegben hazára lelhessenek”, ekkor már jó két évtizede tartott. A modernizáló szándék mellett ugyanakkor a berendezkedés első pillanatától kezdve a kormányzás deklarált vezérelveként kezelték, hogy „különös gonddal kell kímélni a muzulmán népesség vallási tanait, amely a tartományban röviddel ezelőttig kivételezett és uralkodó állást foglalt el”, mert „a vallási intézményekkel szembeni kíméletől függ, hogy ez a népesség milyen magatartást fog tanúsítani az új viszonyokkal szemben”.

A Balkánon egyedül Boszniában létezett középkori eredetű, szervesen összetartozó muszlim társadalom. Az egykor iszlamizált bosnyák nemesség mellé az oszmán birodalom 17. század

végi, 18. század eleji viasszaszorulásakor az elveszített területekről jelentős számú muzulmán választotta új hazájának Boszniát. Mivel az oszmánok nagy súlyt helyeztek a legkülső tartomány, illetve a Száva-vonal megtartására, a boszniai muzulmánokban erős küldetéstudat alakult ki. A tartományra az igaz hit menedékeként, magukra a régi rend őrzőiként tekintettek, az oszmán birodalmon belül erős különállás-érzettel. Ennek birtokában keményen ellenálltak a központi hatalom szerény, a nyugati típusú modernizáció irányába mutató reformkísérleteinek is, ami a 19. század középső harmadában véres felkelésekhez vezetett. „A mohamedán bosnyákok szokásai az iszlám szellemében orientálisak, és néhány tekintetben még merevebben is, mint maguknál az oszmánoknál“ – jellemezte vallási konzervativizmusukat a helyi viszonyokat belülről ismerő értelmiségi.

A fentiek fényében szinte természetesnek tekinthető, hogy az okkupációt a boszniai muzulmánok fegyveres ellenállással fogadták, amelynek megtörése – nem kis presztízsveszteséget okozva a Monarchiának – két hónapba telt. Hogy az adminisztratív célú megszállásból kényszerűen fegyveres hódítás lett, akár ürügyül is szolgálhatott volna arra, hogy a mohamedán vallású népességet távozásra kényszerítsék. Nem ez történt, s ez kivételesnek számított az európai török uralom viasszaszorulásának folyamatában. A 19. században függetlenné vált balkáni államok – Görögország, Románia, Bulgária és Szerbia – illetve Oroszország a szuverenitásuk alá került mohamedánokkal szemben deklarálták ugyan a jogegyenlőséget, de a valóságban ösztönözték a kivándorlásukat vagy eltűnésüket. Nincs nyoma annak, hogy a Monarchia vezetésében egyáltalán felmerült volna ez a megoldás, mint ahogy a keresztény hitre térítés sem. (Az önkéntes áttérés is legfeljebb egy hosszú modernizációs folyamat lehetséges asszimilációs következményeként került szóba.)

A politikai elit belső köreihez tartozó Asbóth János szerint az okkupáció után – a fegyveres ellenállásra hivatkozva – voltak ugyan javaslatok a vakuf [egyházi, szociális és oktatási célú alapítványok] és a mohamedán földesurak birtokainak elkobzására, de a kormány ezeket fontolóra sem vette. Egyrészt „nem szokás az osztrák-magyar monarchiában elkobozni egyházi birtokokat és jámbor alapítványokat. Másodsor a legszembetűnőbb előny, melyet a monarchia az occupált tartományoknak nyújthatott, a rend és jogbiztonság volt. Működését tehát nem kezdhette tulajdon és jogfosztáson. Végre egy ilyen rendszabály ugyanazonos lett volna egy egész osztály – a birtokos osztály – és egy egész felekezet kipusztításával, ami nem fekszik az uralkodóház politikájában.” Az európai humanizmus hagyományában gyökerező tolerancia egyúttal a nyugat „kultúrförlényének” demonstrálása is volt azzal a – feltételezett – keleti világszemlélettel szemben, amely szerint „akié az erő, azé a hatalom”. A monarchia, „mint konzervatív nagyhatalom” nem tehetett mást, mint hogy a fennálló viszonyok fokozatos

átalakításával ténylegesen megvalósítja a jogegyenlőséget – foglalta össze a névtelenül megjelent, Kállay Béninek tulajdonított, a mohamedánok helyzetéről szóló összefoglaló.

1878 előtt a boszniai mohamedánok osztatlan, a szultán személyében egyesült világi és a vallási hatalom alatt éltek, állam és vallás elválaszthatatlan egységet képezett. 1878-ban a világi és a vallási hatalom szimbiózisa széttört, s a boszniai mohamedánok elvesztették privilegizált helyzetük fenntartásának egyik támaszát. Az okkupációt a muzulmánok létüket fenyegető veszélyként élték meg. Csoportként való fennmaradásuknak, identitásuk megőrzésének terhe az iszlám vallási intézményrendszerre hárult, amely viszont nem rendelkezett egységes hierarchiával. Ez az új körülmények között – amikor az iszlám csak egy lett az elismert felekezetek közül – súlyos hátránynak bizonyult a hierarchikusan szervezett, centralizált keresztény egyházakkal szemben. Ezt kiegyenlítő, az osztrák-magyar hatóságok által is támogatva 1882-re kialakult egy boszniai muzulmán vallási hierarchia, legalábbis a legfelső szinten. A szarajevói muftit reis-el-ulema címmel kinevezték a boszniai muzulmánok vallási előjárójává, és mellé rendelték egy négy magas rangú vallási vezetőből álló tanácsot (medžlissi-ulema). A kormányzat a vallási vezetők kinevezésében hasonló jogokat érvényesített, mint a keresztény egyházak püspökei esetében. A hierarchikus szervezet kiépítésével párhuzamosan zajlott a muzulmán vallási, oktatási és szociális intézményrendszer finanszírozásának jelentő vakuf-javak és birtokok ügyének rendezése. Ezek szétszórta, esetleges kezelése helyére 1883-1894 között az állam ösztönzésére és támogatásával kialakult egy egységes kezelő szervezet, élén a tartományi vakufbizottsággal, illetve a tényleges gazdálkodást irányító vakufigazgatósággal. A jól vezetett szervezetnek köszönhetően a század végére ezek a kegyes alapítványok stabil forrást biztosítottak a mohamedán vallási közösség intézményeinek működtetéséhez.

A modern világi állam tehát átvette az iszlám vallás feletti állami kontrollt, sőt, ha szükségét látta, részt vett azoknak a szektoroknak a megszervezésében is, amelyek közösségi funkciót láttak el, s amelyek a török államszervezet által addig biztosított háttér nélkül erőtlenekek voltak.

Az osztrák-magyar adminisztráció a szorosán vett vallási intézményeken túl is messzemenő előzékenységgel igyekezett kezelni az iszlám életvezetés vallási eredetű sajátosságait. Ennek egyik legnagyobb súlyú megnyilvánulása volt, hogy a családjog tekintetében lemondott a modern liberális állam egyik legfontosabb dogmájáról, a társadalmi homogenizációt is szolgáló állampolgári jogegyenlőségről. Boszniában a családjog „államosítását” csak a keresztény lakosság esetében hajtották végre, a muzulmánok számára érvényben hagyták az iszlám vallási előírásokon alapuló családjogot, alkalmazását pedig meghagyták az iszlám jog

alapján ítélkező seriáknak. Beérték az állami szuverenitás érvényesítése érdekében annyival, hogy a seriákat formailag beillesztették a tartomány bírósági szervezetébe, annak speciális fórumaiként. (Ítéleteik végrehajtását ugyanakkor már az állam vonta hatáskörébe.)

A mohamedán nő vallási előírások által szabályozott helyzetét a közigazgatás a legapróbb részletekig igyekezett figyelembe venni és tiszteletben tartani, a családjog illetékességén kívül is. Előzékenyen szabályozták például a modern államhatalommal való elkerülhetetlen találkozásait. Ha bíróság előtt kellett megjelenniük – bármilyen minőségben – az elfátyolozott nő személyazonosságát a kádin kívül senki nem ellenőrizhette. A népszámláláskor sem léptek be a mohamedán házakba a végrehajtó közegek, a férfiak bmondása alapján vették fel a nők adatait (amelyek ennek megfelelően hiányosak is lettek). Az 1885-ös népszámlálás végrehajtási utasítása még arra is kitért, hogy a mohamedán nők esetében az életkort nem kérdezhetik a biztosok.

A kétségtelenül nagyvonalú igazgatási gyakorlat a ténylegesen felmutatott sikerek ellenére a muzulmán lakosság fenntartással, tartózkodással fogadta az „idegenhitű” kormányzat beavatkozását vallási életébe. A felvilágosult abszolutizmus szemléleti hagyományának továbbélése folytán a „felsőbbtség” muzulmán alattvalóit politikailag éretlenként kezelte, s bár közreműködését nem nélkülözhetette, arra csak végrehajtó szerepben tartott igényt. Megmutatkozott ez a vakufügy szervezeti keretének kiépítése során, valamint abban, hogy a vallási hierarchia élén állók kinevezési jogát a kormányzat magának tartotta fenn. A bizonytalanság tartós fennmaradását jelzi, hogy az okkupációt követő negyven év alatt háromezrezer muzulmán hagyta el Boszniát, s távozott az Oszmán Birodalomba

Az osztrák-magyar adminisztráció a társadalmi modernizáció egyik kulcskérdésének tekintette az alapszintű népoktatás általános hozzáférhetőségét. A tartomány az okkupáció idején az iskolaügy szempontjából a nyugati keresztény kultúrkörhöz képest általában is sivár képet nyújtott, de a muzulmánok esetében nem is pusztán a mennyiségi különbségek jelentették a döntő különbséget. A török uralom csak felekezeti iskolákat hagyott maga után (56 szerb ortodox és 54 horvát katolikus elemi iskolát). A népoktatás a muzulmánoknál a mekteb, az alsófokú vallási iskola látogatását jelentette, ahol a (fiú)gyerekek az iszlám alapfogalmait, Korán-idézeteket és az arab írást (úgy-ahogy) sajátították el, mindenféle rendszer nélkül. Az oszmán uralom idején nem alakult ki semmilyen hagyománya az állam részvételének – akárcsak ellenőrzésének – az oktatásban.

Az osztrák-magyar hatalom engedte tovább működni a felekezeti iskolákat – 1894-től elkezdte állami kontroll alá vonni a bennük folyó képzést –, de párhuzamosan állami intézményeket is felállított. 1909-ig 330 állami elemi iskolát alapítottak, amelyekben az

oktatás az „országos nyelven” folyt, amit előbb bosnyáknak, majd szerbhorvátnak neveztek hivatalosan. A kötelező elemi iskolalátogatást csak 1911-ben vezették be, de a gyakorlati megvalósulás – az iskolák és a tanszemélyzet hiánya miatt is – igen vontatottan haladt.

A népoktatás kiterjesztésének folyamatában a muzulmánok esetében kétfajta indíttatású ellenállással is meg kellett küzdenie a modernizáló államhatalomnak. Az egyik nem csak rájuk jellemző: a hagyományos agrártársadalom társadalom mindenhol vonakodva fogadta egy ideig a nevelésbe való külső beavatkozást, azért is, mert gyermekeik számára haszontalannak látták az iskolában megszerezhető ismereteket. A másik okot viszont a kortárs diskurzus a „szükséges tudásról” a szekularizált nyugat és a vallásos világképben megrekedt kelet által alkotott fogalom különbözőségében látta:

„Az iszlám a tudás, és azzal együtt az oktatás fogalmát sokkal szorosabban köti a valláshoz, mint más felekezetek.... ezért még az iszlám szellemben felállított és vezetett t ruždiekban is s vallástalanság titkos veszélyét, és így a régi szokástól való eltávolodását látja rejtőzni, s ezért kerüli” – fejtegette a tartományi kormány a közös pénzügyminisztériumnak küldött jelentésében a világi, gyakorlati ismereteket adó népoktatás elfogadtatásának nehézségeit. Egyik első lépésként a tradicionális intézményekre igyekezett elfogadtatni szabályozó jogát: 1893-tól jelentek meg az ún. reformmektetek, ahol 3 évben határozták meg a képzés időtartamát és megköveteltek bizonyos képzettséget a tanítóktól, de nem sikerült bevinni a nyugati modern, racionális ismeretrendszerét. Kevésbé sikerült elfogadtatni azt az átmeneti iskolatípust (ruždie) is, ahol a keleti nyelveken és a hittanon kívül világi tárgyakat is oktattak. A muzulmán nevelési tradíciók messzemenő tiszteletben tartását jelezte, hogy még az 1909-es iszlám autonómia-státútum is előírta, hogy gyerekeik az elemi iskola látogatása előtt 3 évig a mektebet látogassák, pedig jó részük – a korban munkára alkalmasnak tekintett életkorba érve – már egyáltalán nem ment iskolába. Ugyancsak a tradíciókba való erőszakos beavatkozást elkerülendő, az általános iskolakötelezettséget kimondó 1911-es törvény is kivette ennek hatálya alól a mohamedán lánygyermekeket.

A kizárólagosan vallási tartalmú oktatáshoz való ragaszkodás kizárta a mohamedán népesség gyerekeit a modernizálódó világból, versenyképtelenné tette őket a hétköznapi életben. Az iskolalátogatás arányszámai a korszak végéig náluk voltak a legalacsonyabbak, s az analfabétizmus a legmagasabb. 1910-ben csak minden huszadik 7 év feletti mohamedán tudott írni –olvasni (az ortodoxoknál minden tizedik, a katolikusoknál viszont minden negyedik). Nem szociális okokból maradtak alulreprezentáltak a mohamedánok a magasabb oktatásban: 1905-ben a szarajevói gimnáziumban mindössze 15 százalék volt az arányuk. Ez a népességarányuknak a felét sem tette ki, ha pedig a városi közép- és felsőosztályokban

elfoglalt súlyukhoz viszonyítunk, sokkal rosszabb lenne az arány. A nyugati típusú oktatásban való részvétellel szembeni elutasítás következtében a modern, nyugati értelemben vett világra nyitott értelmiségnek csak a kezdeménye alakult ki a korszak végére.

Végső soron kudarcot vallott a kormányzat társadalompolitikája, amellyel mintegy „üvegbúra alá helyezte” a muszlim népességcsoporthat, abban a reményben, hogy az új viszonyok közt egyenlő esélyekkel lesz képes helytállni, sőt megőrizni vezető pozícióját. Az igazgatás modernizációs törekvéseivel szemben a muzulmán elit döntő befolyással rendelkező tradicionalista szárnya – vallási és oktatási intézményeire támaszkodva – mereven a fennálló társadalmi viszonyok változatlan megőrzésére törekedett.

Modernizáció versus politikai érdek: a megoldatlan agrárkérdés

Egy olyan országban, ahol a népesség túlnyomó többsége – 1895-ben a népesség 88 százaléka – a mezőgazdaságból élt, a társadalmi-gazdasági modernizáció kulcskérdése volt az oszmán korszakból megörökölt kmet-rendszerre, a nyugati feudalizmustól több elemében különböző, de alapjában véve mégiscsak a jobbágy-földesúr viszonyra alapozott mezőgazdaság átalakítása. Az osztrák-magyar modernizációs kísérlet legnagyobb deficitje azonban éppen ennek a feladatnak a megoldatlansága maradt.

Az iszlám vallási rendszerén alapuló állami és társadalmi berendezkedés az európaiktól eltérő tulajdonfelfogást, illetve birtoktípusokat eredményezett. Mivel ezek tárgyalása messze meghaladná tanulmányunk kereteit (a berendezkedő új közigazgatás szakembereitől is elmélyült tanulmányozást kívánt az eligazodás), a probléma leírásában és értelmezésében a magyar úrbéres viszonyok analógiáira támaszkodunk.

Az iszlám jog szerint földbirtokkal csak az igazhitűek rendelkezhetnek. (Az oszmán hódítás idején a boszniai nemesség birtokainak megtartása érdekében tért át tömegesen a hódítók vallására.) Az okkupáció után a magánkézben levő termőföldeket megművelő családok kb. negyven százalékát – zömében mohamedánokat – sorolták a szabad parasztsághoz. A földművelők fele keresztény kmet volt: ők jobbágyi jellegű kapcsolatban álltak földesuraikkal. (A maradék 10 százalékot bérleti rendszerben műveltették meg birtokosaik.) A kmetek által művelt föld valódi tulajdonosai a mohamedán bégek és agák voltak, akik azonban a csifliket (jobbágytelket) nem vehették el a földet rendben megművelő, szolgáltatásait teljesítő kmettől, aki kötelezettségeinek lerovása után szabadon el is költözhetett. A későfeudalizmus-kori magyar jobbágy helyzetével összehasonlítva, a kmet-rendszerben hiányzott a személyes alávetettség, amit nálunk az úriszék testesített meg. A kmetet nem vagy legfeljebb jelentéktelen mértékben érintette a 19. századi magyar jobbágy

legsúlyosabb terhe, a robotkötelezettség. A mohamedán földbirtokosok ugyanis szinte egyáltalán nem folytattak saját, azaz majorsági gazdálkodást, így nem volt szükségük az ingyenmunkára. A kmet földesurának elsősorban terményjáradékkal tartozott: tájanként változóan termésének 20-50 százalék közötti részét kellett beszolgáltatnia.

A földhasználatnak ez a módja konzerválta az alacsony hatékonyságú gazdálkodási módszereket: a termény bizonyos részéhez kötött járadék erősen ellene hatott a termelés intenziválásának.

Az agrárkérdés radikális megoldását közvetlenül az okkupáció után lehetett volna a legkönnyebben keresztülvinni: a korábbi társadalmi rend szétzilálódott a polgárháborús években, és az impériumváltás maga is hatalmas megrázkódtatást jelentett. A radikális lépés azonban elmaradt: az osztrák-magyar megszálló hatalom vezetője, Philippović tábornagy már 1878. november 30-án felsőbb utasításra rendeletet bocsátott ki az agrárviszonyok változatlan fenntartásáról. Ebben egyrészt megígérte a bégek tulajdonjogának tiszteletben tartását, másrészt a „bérlők” (kmetek) megvédését a korábban szokásos elnyomással és visszaélésekkel szemben. Az agrárviszonyok megváltoztatását nem helyezte kilátásba, de nem is zárta ki azt.

Az új berendezkedés elveit kidolgozó, a közös minisztériumok szakértőiből összeállított bizottság 1879. januárjában úgy nyilatkozott, hogy az érvényben lévő török törvény, az ún. Sefer-rendelet (1859-ből) megfelelő alapnak tekinthető a további jogi szabályozáshoz. Az osztrák-magyar igazgatás az agrárviszonyok területén az örökölt török törvényeket, valamint a szokásjogot fogadta el irányadónak. A modern jogállam magánjogi jellegűnek tekintette a bégek és kmetjeik viszonyát, de állami feladatnak tekintette ezen „szerődések” pontos betartatását: nem engedte fokozni a nyomást a jobbágyokra, birtokjogukat megvédte, jogaik és kötelezettségeik fölött őrködött.

Mind a földbirtokosok, mind a jobbágyok között izgatott bizonytalanságot okozott az a – szintén a központi kormányzat által kezdeményezett – 1879. februárjában kibocsátott proklamáció, amely belátható időn belül kilátásba helyezte a kötelező jelleggel bevezetendő változásokat: „a fennálló tulajdonjogokat tiszteletben kell tartani, de idővel a mezőgazdaság viszonyainak olyan irányú átalakítására fogunk törekedni, hogy a bérlők lakóhelyüket és a művelésre kapott föld méltányos részét szabad tulajdonként megszerezzék.” Az ellentmondásos proklamációk azt jelezték, hogy a kormányzat maga sincs tisztában a követendő célokkal.

1879 őszén ankétot tartottak Szarajevóban az agrárkérdésről, de még a követendő irányvonalról (jogilag rendezett, szabályozott fenntartás vagy felszámolás?) sem tudtak

egyértékre jutni a szakértők. A közös minisztériumban 1880-ban is folytatódtak a tanácskozások az agrárkérdésről, amelynek tartós rendezését gazdasági és politikai szempontok is követelték. A közigazgatási apparátus „technokratái” elsősorban a technikai akadályokat hangsúlyozták, miért nem lehet közeli célként kitűzni a szabad polgári földtulajdonviszonyok megteremtését (amelyeknek a megteremtése jogi-technikai értelemben éppen ekkorra fejeződött be a Monarchia országaiban is).

Szlávy pénzügyminiszter halogató véleménye: egyelőre a fennálló jogállapot betartására kell szorítkoznia az államnak, de annak tudatában, hogy az hosszútávon nem maradhat fenn jelenlegi formájában. Kollektív, az országos kormányok közreműködésével hozandó elvi döntést szorgalmaz, annál is inkább, mert egy boszniai „pénzbeli kárpótlással történő földtehermentesítés a monarchia támogatása nélkül nem valósítható meg.” Haymerle külügyminiszter: a kormánynak a jog talaján kell maradnia, ám a jogi alap Boszniában nem egészen szilárd, és éppen a mohamedán földbirtokosok sokféle visszaélése miatt ingott meg. A változatlan fenntartás nem jelent megoldást: „Nem lehet az egyedüli szempont a mohamedán elem érdekeinek tiszteletben tartása; lehet, hogy ez az elem bele fog törődni a viszonyok megváltozásába, de soha nem válik a mi támaszunkká, mert Boszniában éppúgy nem fogja elfelejteni, hogy ő uralkodott, mint Indiában, Algériában vagy a Kaukázusban, és nem fogja túltenni magát azon, hogy többé nem a Kalifa uralma alatt áll.” Ezzel szemben az ortodoxok túlnyomó többsége megbékíthető lenne, ha nem csak annyit érzékelné a változásokból, hogy csak az uralom cserélődött a feje fölött. Ezen kívül közgazdasági érdekek is tartja, hogy egy erős szabad paraszti réteg jöjjön létre. Bár kiindulópontként elfogadja fennálló állapot tiszteletben tartását, annak megszilárdítását nem tartja célravezetőnek. „Ha a földbirtok forgalmát nem szabadítjuk fel, kolonizációra nem is lehet gondolni.” Kötelező megváltásra nem gondol ugyan, de szeretne mindent megtenni annak megkönnyítése érdekében, hogy a felek közötti szabad egyezkedés eredményeként megszűnjenek a jobbágyi viszonyok. Tisza még óvatosabban fogalmazott, első lépésként a jelenlegi viszonyok felderítését és rögzítését szorgalmazta. Taaffe szintén nagyon hosszú, beható tanulmányozást igénylő folyamatnak gondolta a feudális kötelékek megszüntetését.¹⁶

A kérdés véglegesnek tekinthető kezelésére vonatkozó tudatos program vagy akcióterv híján sem olyan kodifikációba nem ment bele a kormányzat, amely a fennálló rendet magával a pontos, törvényi szabályozással megerősítené, mintegy rányomná a véglegesség pecsétjét, de került a megváltoztatására irányuló lépéseket is. Az erőteljes beavatkozás miatti esetleges

---

¹⁶ Nr. 24. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 23. Juni 1880

zavaroktól, ellenállástól is féltek, nem akartak a birtokos osztályban nyugtalanságot, a jobbágyságban pedig vérmes reményeket kelteni; az 1875-78 közötti véres lázongások emléke még friss volt.

Egy olyan típusú rendezéshez, amely 1848-tól kezdődően lezajlott az egész birodalomban, ténylegesen hiányoztak a jogi és adminisztratív előzmények. Nem csak a kataszteri felmérés, a földtulajdon-nyilvántartás, vagy a statisztikai adatok hiányoztak, – ezeknek a megteremtése egy működőképes igazgatási apparátusnak is sokéves munkát jelentettek, – hanem fontos előzmények is. Így például hiányzott az a mozzanat, amely a Magyarországon több mint száz évvel korábban végrehajtott úrbérrendezés jelentőségét adta: a jobbágyság által úrbéres viszony keretében használt földállomány rögzítése, és ennek állami-közjogi védelem alá helyezése. Boszniában a radikális agrárreform-tervek elsősorban is beleütköztek a szokásszerűen létező állapotok dokumentáltságának hiányába. Magyar történelmi analógiával: az ún. agrárkérdésnek az európai jogbiztonság normáinak tiszteletben tartásával történő megoldása azt követelte volna, hogy nagyon rövid időn belül bonyolítsák le az úrbérrendezést (a földesúr-jobbágyság viszonyban létező kötelezettségek jogok rögzítését), szabályozzák a viszony felszámolását, teremtsék meg az új birtokviszonyok fizikai és jogi garanciarendszerét (a földterületek fizikai felmérése és kijelölése, illetve telekkönyvi nyilvántartása), valamint bonyolítsák le a volt földbirtokosok kártalanítását. Folytatva az analógiát: az 1767-74 közötti úrbérrendezés, a reformkor és 1848 törvényalkotó munkája, valamint az utána következő 2-3 évtized birtokrendezése (kataszteri felmérés, tagosítás, elkülönítés, telekkönyvezés) feladatait kellett volna egyetlen huszárvágással megoldani.

Az okkupáció után hamar kiderült, hogy a Monarchia Boszniában nem fog átfogó agrárreformot végrehajtani, és csak a helyzetben rejlő feszültségek enyhítésére, illetve a helyzet kis lépésekkel való javítására szorítkozik. A mélyreható társadalmi reformot, a jobbágyság-földesúri viszony kötelező jellegű megszüntetését nemzetközi jogi kötelezettségekre, az 1879-es konstantinápolyi konvencióra (amelyben a monarchia a mohamedánok tulajdonának biztosítását vállalta) hivatkozva halogatták. (Miközben a más lépések esetében, mint amilyen az egységes vámterületbe való bevonás, az állampolgárság rendezése vagy az általános hadkötelezettség kiterjesztése volt, egyáltalán nem aggályoskodott a kormányzat a szultán elméletben elismert szuverenitásának sérelme miatt.)

A feudális jellegű viszonyok felszámolásának halogatása valójában annak a boszniai nemzetteremtő kísérletnek a következménye volt, amelynek során elsősorban a régi muzulmán elitek kívántak támaszkodni. Az egyetlen, a kornak megfelelő megoldás az lett volna, ha az állam a földbirtokosok kártalanítása mellett kötelező jelleggel megszünteti a

kmets-rendszert, és a föld korlátozások nélküli polgári tulajdonként az azt addig művelő kmets-család birtokába kerül. A földbirtokviszonyok ilyen átrendeződése viszont ellenkezett a távlati célokkal, egy, a monarchiához való lojalitást a tartományi patriotizmussal egyesítő boszniai nemzet létrehozásával. Egy széles ortodox szabad paraszti tulajdonosréteg létrehozása a szerb nacionalista-szeparatista törekvések társadalmi bázisát erősítette volna, míg a másik oldalon a régi mohamedán elit – amelynek ebben a nemzetteremtésben központi szerepet szántak – egyszerűen eltűnt volna.

A mohamedán földbirtokosok privilegizált gazdasági-társadalmi státusza változatlan maradt. Társadalmi-politikai befolyásuk meghagyásával időt kaptak arra, hogy felkészüljenek a várhatóan bekövetkező változásra, hogy esélyük legyen pozícióikat átmenteni a modern kapitalista gazdasági viszonyok közé. A földbirtokosok viszont a korszak végéig sem igen mutattak hajlandóságot a modern gazdaságba való bekapcsolódásra

Csak 1911-ben született törvény az engedőleges örökváltságról, amelyet kedvező kamatozású, hosszú lejáratú állami hitellel is ösztönöztek, de 1915-ig a bégek jobbágyainak mindössze 9 százaléka élt a lehetőséggel. A folyamat addigi sebességét alapul véve a huszadik század közepére szűntek volna meg teljesen a jobbágyviszonyok.

„Kétségtelenül az agrárkérdés azon ügyek egyike, amelyben mielőbb legalább is el kell kezdődnie egy szabályozásnak, és pedig nem csak azért, mert egy ilyen szabályozás szükségességét már az okkupáció előtt ismételt hangsúlyoztuk, hanem azért is, mert e kérdés további alakulása lényeges befolyást gyakorol Bosznia minden viszonyára. Továbbra is ragaszkodnunk kell ahhoz az elvhez, hogy a mohamedán földbirtokosokat nem foszthatjuk meg egyszerűen a birtokaiktól. Az állami kármentesítéssel történő megváltás sem lehetséges, mert az ehhez szükséges összegek nem követelhetők a képviseleti testületektől. Ez a módszer azért sem lenne célszerű, mert a mohamedán bégek minden birtoka keresztény bérlők kezén van” – érzékeltette a probléma beágyazottságát, illetve az összes szempont egyidejű érvényesítésével megoldhatatlan voltát Kállay Béni 1882-es emlékirata, amely lényegében a következő évek Bosznia-politikájának kormányzati programjává vált.¹⁷

Az apostoli király mohamedán katonái

Mivel a tartományok megszállása jelentékeny katonai erőket kötött le, ezért már 1879 tavaszán felmerült, hogy a tartományok lakosaiból szervezzenek véderőt. Május 31-én a

---

¹⁷ Denkschrift Kállays über die Administration in Bosnien und der Herzegowina. Beilage des Gemeinsamer Ministerrat Nr. 58., Wien, 3. Juni 1882

közös minisztériumok vezetőinek részvételével tartott konferencián határoztak egy, a monarchiai államjogi szervezetével, illetve a tartomány nemzetközi jogi státuszával összhangban álló véderőtörvény kidolgozásáról. 18.19 A törvénytervezet a boszniai főhadparancsnokság, illetve az általa bevont, a helyi viszonyokat jól ismerő szakértők, valamint a közös hadügyminisztérium közötti egyeztetés eredményeként született meg. Lényegében a monarchiában érvényes szabályozást vették át, de a törvényalkotás folyamatában kezdettől kiemelt figyelmet szenteltek a speciális vallási viszonyoknak (ez alatt a kifejezés alatt mindig a mohamedán népesség jelenlétére gondoltak), illetve a helyi sajátosságoknak. Utóbbiak közé tartozott a népoktatás hiánya következtében alacsonyabb műveltségi szint, amely miatt Bécsben úgy ítélték, hosszabb kiképzéssel kell számolni. A monarchiabeli 3 évvel szemben javasolt 5 éves szolgálati idő mellett a hadügyminisztérium a társadalmi fegyelmzés szempontjaival is érvelt. Az okkupációt megelőző polgárháborús években teljesen felbomlott társadalmi rend helyreállítása – közvetve az állami erőszak-monopólium elfogadtatása – szempontjából hatékony eszköznek tartották, hogy a fiatal férfinépesség hosszú időn keresztül militáns fegyelem, illetve a szigorúbb katonai törvények alatt álljon.20212223 A szarajevói parancsnokság mellett működő bizottság azonban kiállt a monarchiabelivel azonos szolgálati idő mellett: az új állami fennhatóság elfogadtatását megnehezítené a mohamedánok számára a hátrányos megkülönböztetés, de a keresztény népesség is ekként élné meg a hosszabb szolgálatot. Az iskoláztatás alacsony szintjét sem találták elég meggyőző indoknak, hiszen a Monarchia régi tartományaiban is vannak hasonló kulturális elmaradottságban élő etnikumok. Ráadásul Boszniában a nagyon erős militáns hagyományok miatt a fiúk szinte fegyverrel a kézben nőnek fel, „nyugtatták” meg a bécsi tábormokokat.24

Az 1881. január 6-i közös minisztertanács elfogadta a diszkrimináció ellen felhozott érveket, s a tervezetet ennek értelmében dolgoztatta át a hadügyminisztériummal.25 A téma legközelebbi napirendre kerülésekor, április 14-én a törvény tartalma már nem képezte vita tárgyát: az általános hadkötelezettséget lényegében a monarchiában érvényben lévő

---

¹⁸ A konferencia jegyzőkönyve: Wien, Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers (a továbbiakban: KA MKSM), 20-1/3-2 de 1879.

¹⁹ Uo.

²⁰ Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökség (a továbbiakban: OL K 26) 1904-XXXVI-1195, 3726/1880

²¹ KA MKSM 97-16/2 de 1879.

²² KA MKSM 20-1/3-3 de 1879.

²³ Heiszler Vilmos: Az 1881. évi ideiglenes boszniai véderőtörvény. Történelmi Szemle 2007. 4. szám CD melléklet, 175-180.

²⁴ Uo.

²⁵ GMR 6.1.1881, RMRZ 278.

szabályozással azonos módon terjesztették ki a megszállt tartományra. Érdeemi diszkusszió csak a törvény hatályba léptetésének, illetve a végrehajtás megkezdésének – sorozás, újoncok behívása – időpontja körül alakult ki. A hadvezetés álláspontjával azonosuló, annak érdekeit képviselő császár a mielőbbi végrehajtást szorgalmazta. A hadkötelezettség kiterjesztésének egyrészt szimbolikus jelentőséget tulajdonított: egyrészt hozzájárul a megszállás ideiglenes jellegével kapcsolatos bizonytalanság megszüntetéséhez, illetve ahhoz, hogy a megszállt tartomány lakosaiban elmélyüljön az új állami fennhatóság alá tartozás tudata. Másrészt a megszállás pénzügyi terheinek csökkentése is sürgette, hogy a nagyrészt tartalékosokból álló megszálló haderőt helyben sorozott újonccokkal töltsék fel. A boszniai katonai kormányzat vezetői egyébként az újoncozás végrehajtásával szemben nem számítottak ellenállásra, s ebben az optimizmusban az uralkodó és Bylandt gróf hadügyminiszter is osztozkodtak.

A törvény közzétételének, illetve életbe léptetésének időpontja körül kialakult diszkusszió jól rávilágít a Boszniával kapcsolatos kormányzati óvatosság egyik forrására, nevezetesen arra, hogy mind a politikai elit, mind a szélesebb közvélemény tartós idegenkedéssel, sőt ellenérzéssel viseltetett a nyugat-balkáni expanzióval szemben. Mind a magyar, mind az osztrák miniszterelnököknek elsőrangú szempontja volt bármilyen, Boszniával kapcsolatos tervezett lépés mérlegelése során, hogy az járhat-e olyan következményekkel, amely országában politikai (parlamenti vagy sajtó-) vitákra adhatna alkalmat.

Egy, éppen az ügy jelentéktelensége miatt jellemző példa az alkotmányos fórumok lehetőség szerinti kizárására a bosnyák ügyekből. Az igazgatás ésszerűsége azt diktálta, hogy a bosnyák tengerparti enklávét, Klek és Suttorina a dalmáciai adminisztráció alá kerüljön. Ám az igazságszolgáltatás esetében ez az átcsatolás külön törvényt kívánt volna, ennek vitája pedig „mindkét birodalomfél parlamentjében politikailag kellemetlen vitákra adna alkalmat”, ezért inkább érvényben hagyták az addigi joghatóságot.²⁶

Az alacsony támogatottság tudata azt parancsolta, hogy lehetőleg tartózkodjanak a fennálló viszonyokba való minden radikális beavatkozástól, amely a törékeny társadalmi békét veszélyeztetné. Egyszerűen el akarták kerülni, hogy Bosznia alkalmat adjon az okkupált tartomány tematizálására, mert ez előre tudhatóan az ellenzék népszerűségét növelte, s a kormány pozícióit rontotta a közvélemény előtt. Feszültségekről, netán zavargásokról szóló hírek pedig minden bizonnyal témává tették volna az okkupációt, arról nem is beszélve, hogy az ilyen zavarok törvényszerűen a megszállás katonai költségeinek növekedésével is jártak.

Belpolitikai megfontolásokból kérte tehát Tisza Kálmán magyar miniszterelnök is 1881 áprilisában a lényegében már elkészült törvény közzétételének és végrehajtásának, az

---

²⁶ Nr. 2. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 16. November 1879

újoncozásnak az elhalasztását a nyáron esedékes országgyűlési választások, illetve az új parlament megalakulását követő felirati vita lezárása utánra. Tisza ugyanis – az uralkodó optimizmusával ellentétben – egyáltalán nem tartotta kizártnak legalább a lokális jellegű ellenszegülést az újoncozás során, s attól tartott, ez hálás téma lenne az ellenzék számára a kormány általános politikai irányvonaláról szóló felirati vitában. Szlávay közös pénzügyminiszter – hivatalból a tartomány közigazgatásának főnöke – akceptálta Tisza aggodalmait, sőt, még egy érveléssel meg is támogatta kérését: a kormánynak politikai hasznot hozhat, ha úgy kommunikálja a halasztást, hogy az 1879-es rossz termés és a korábbi évek polgárháborús pusztításai után még időt akar hagyni a tartománynak a regenerálódásra.

Az uralkodó Tisza kívánságának eleget téve mondta ki a határozatot: az újoncozást a következő év márciusára halasztják, ám a törvény kihirdetése után a végrehajtás előkészületeit haladéktalanul meg kell kezdeni. (Tisza aggodalmai egyébként indokoltak bizonyultak: 1882 tavaszán, két hónappal a véderőtörvény életbe lépése után, amikor a sorozás megkezdődött, Hercegovinában felkelés tört ki. A pacifikációhoz háromszorosára kellett növelni a megszálló csapatok létszámát, ami miatt 1882 áprilisában rendkívüli hitelt kellett igénybe venni. A „második okkupáció” egyúttal nyomatékos figyelmeztetést jelentett a kormánynak számára, hogy az idegen közegben mennyire megbízhatatlanok lehetnek az információi, illetve mennyire nehezen kiszámíthatók az egyes intézkedések következményei. ²⁷

A véderőtörvény megalkotásának folyamatában többször felmerült a majdani mohamedán katonákkal való bánásmód problémája. A polgári és katonai igazgatási szervezet különleges kihívásként tekintett a monarchia népességének alig több mint egy százalékát kitevő alattvalóknak a hadseregbe való beillesztésére. (A másik nem-keresztény vallásnak, az izraelita felekezetnek körülbelül négyszer ennyi híve volt a birodalomban!) Maga az uralkodó utasította a szarajevói parancsnokságot, hogy a vallási vezetőkkel haladéktalanul értekezzen: a besorozott mohamedánok milyen külön elbánást igényelnek?²⁸ A hadügyminiszter pedig már 1880-ban információkat szereztetett be a katonai attasék útján Londonból, Párizsból és Szentpétervárról, azaz „azon államokból, melyek csapattesteiben mohamedán katonák együtt szolgálnak egyéb vallásúakkal... milyen előírások léteznek a mohamedánok vallási törvényei és szokásai, valamint ezekből következő kötelességei tekintetében, illetve hogy ezek a vallási törvények és szokások mennyire veendőek figyelembe az esetleg keresztényekből és mohamedánokból alakított csapatoknál.”

---

²⁷ Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1883-1895. Bearbeitet von István Diószegi. Budapest, 1993. Einleitung. 133.

²⁸ Nr. 39. Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 14. April 1881

A jelentésekből kiderült, hogy a gyarmattartó nagyhatalmak nem sok figyelmet szenteltek muzulmán katonáik vallási igényeinek. Az osztrák–magyar adminisztráció hozzájuk képest aprólékos gondossággal készült fel a császári és királyi hadseregbe való beillesztésükre, tekintettel voltak az étkezési szabályokra, az ünnepekre, a kötelező imákra, a tábori lelkészi szolgálat mintájára imámokat alkalmaztak – egy keresztény uralkodó hadseregében lényegében kötelező jelleggel gyakoroltatták a muzulmán vallást! A külsőségekben is kifejezésre juttatták a keletiesnek tartott hagyományok tiszteletben tartását: a boszniai ezredek egységesen a – török reformok által csak néhány évtizede bevezetett – piros fezt és a buggyos nadrágot hordták, mégpedig vallási különbségekre való tekintet nélkül.

A szabályozásban egyszerre érhetjük tetten a felvilágosult abszolutizmus továbbélő szellemiségét, amely a végsőkig vitt racionalizmussal mindent szabályozni akart, illetve az orientalizmus eredendően egyenlőtlen viszonyát a „Kelethez”: a vallásilag semleges állam gondoskodó atyaként akarta biztosítani a muzulmán katonák lelki szükségleteinek kielégítését is. Hogy a „multikulturális tapasztalatból” is táplálkozó toleranciára valóban szükség volt, nyomatékosította az 1882 elején, a törvény kihirdetése után kitört hercegovinai felkelés, amelyben egyébként pravoszlávok és muzulmánok egyaránt fegyvert fogtak a megszálló csapatok ellen. Hogy a „kultúrák közötti” kommunikáció mennyi buktatót rejtett, kitűnően példázza a muzulmánok ellenállását kirobbantó motívum: az osztrák katonai hatóságok ragaszkodtak Ferenc József teljes „az apostoli király” kifejezést is tartalmazó címéhez, az esküszövegben, amiben ők a keresztény hitre kényszerítő szimbólumot láttak. A pravoszlávok pedig az állampolgári jogegyenlőségükkel együtt járó kötelezettséget találták sérelmesnek (az oszmán hatalom alatt keresztényként ki voltak zárva a katonáskodásból). A felkelés hatására az esküszövegből törölték az „apostoli” jelzőt. Egyébként a boszniai csapatok lojalitása a Monarchia fennállásának utolsó pillanatáig rendületlen maradt, s ebben a muzulmánok az élen jártak. A muzulmánok számára a multikulturális, vallásukkal szemben kifejezetten előzékeny Monarchia – ahol 1906-tól az iszlám elismert felekezetnek számított – a lehetséges alternatívák közül a legkedvezőbb feltételeket biztosította vallási identitásuk megőrzéséhez

*

Az 1878-ban megszállt volt oszmán tartományok a Monarchia kormányzatának negyven éve alatt alapvetően megváltoztak. De az alapvető törésvonalak változatlanul megmaradtak, sőt, éppen a modernizáció következményeként még szembetűnőbbekké váltak.

Az örökségek legsúlyosabbika az agrártársadalom archaikus-feudális struktúrája volt, amelyet a monarchia kormányzata alig mert érinteni. A régi boszniai – muzulmán földbirtokos – elit pozícióinak megőrzése érdekében került az agrárviszonyokba való radikális beavatkozást.

Még a 20. század elején is csak a feudális kötelékek magánjogi egyezkedéssel megvalósuló, előre láthatóan további évtizedeket igénylő felszámolásának elvi és – némi anyagi – támogatásáig jutott el a kormányzat.

A boszniai muzulmánok nemzetté válási folyamatát az állam támogatta, mert ebben a délszláv – mindenekelőtt a szerb – egységmozgalmak ellensúlyát látta. Az iszlámot egyenrangú vallásként ismerték el, így a 20. század elején az Osztrák-Magyar Monarchia volt az egyetlen keresztény állam, amelynek törvény által szabályozott viszonya volt az iszlám vallási közösséghez, lehetővé tette az iskolai muzulmán hitoktatást, tábori imámokat alkalmazott a hadseregében, a vallási intézményeknek önkormányzati jogokat és közjogi státuszt biztosított. Az állampolgári jellegű, közös boszniai nemzettudat megteremtése érdekében kifejtett erőfeszítések azonban lényegében eredménytelenek maradtak. A többséget alkotó keresztény lakosság nagy része a horvát és szerb nemzeti gondolat hatókörében maradt.

Fónagy Zoltán